

ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Osman DEMİR¹, Seda ARSLAN²

ÖZET

Fosil yakıtların zamanla tükenerek olması Orta Doğu ülkelerinin uzun vadeli gelişimi için ciddi risk oluşturmaktadır. Çalışma çağı nüfusun yaklaşık yarısını kadınlar oluşturduğu halde bölge ülkelerinde kadın istihdamının çok düşük olması iş gücü nüün önemli bir kısmının atıl kaldığını göstermektedir. Çalışmanın amacı Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamını artırarak fosil yakıtların tükenerek olmasından kaynaklanan riskin azaltılabileceğine dikkat çekmektir. Bu amaçla çalışmada 2000-2021 dönemi Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı / toplam istihdam, erkek istihdamı / toplam istihdam, gayrisafi sermaye stoku / GSYH ve ticari açıklık oranı bağımsız değişken, SGP ile kişi başına GSYH bağımlı değişken kabul edilmiş, aralarındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmiştir. Kadın istihdamı / toplam istihdam ve gayrisafi sermaye stoku / GSYH oranlarının SGP ile kişi başına GSYH'yi artırdığı, erkek istihdamı / toplam istihdam ve ticari açıklık oranlarının SGP ile kişi başına GSYH'yi azalttığı tespit edilmiştir. Kadınların çalışma hayatında daha çok rol almaları için kız çocukların eğitimine özel önem verilmesi, kadınların çalışmayı tercih edecekleri fırsatların oluşturulması, cinsiyetler arası ücret çarpıklığının giderilmesi, gerekli yasal kurumsal düzenlemelerin yapılması, kültürel dönüşümün desteklenmesi, işe alımların objektif ölçütlere göre yapılması, vasıfsız kadınların meslek edinmeleri için meslek edindirme kursları açılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Büyüme, Panel Veri, Orta Doğu Ülkeleri.

THE RELATIONSHIP OF WOMEN EMPLOYMENT AND ECONOMIC GROWTH IN MIDDLE EAST COUNTRIES

ABSTRACT

The depletion of fossil fuels over time becomes a serious risk for the long-term development of Middle East countries. Although women constitute approximately half of the working age population, the fact that female employment is quite low shows that a significant part of the workforce remains idle in region countries. The aim of the study is attract attention to the fact that the risk arise of depletion of fossil fuels can be reduced by increasing female employment in Middle Eastern countries. For this purpose, in the study, female employment / total employment, male employment / total employment, gross capital stock / GDP and trade openness rate in the Middle East countries for the period 2000-2021 were accepted as independent variables, PPP and capita GDP were accepted as dependent variables, and the relationships between them were tested with panel data analysis. It has been determined that female employment / total employment and gross capital stock / GDP ratios increase GDP per capita with PPP, while male employment / total employment and trade openness ratios decrease GDP per capita with PPP. Based on this, it is concluded that female employment increases total production, per capita income and social welfare. In order for women to take a greater role in working life, it has been suggested that special attention should be given to

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, osmandemir@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3805-7822

² Yüksek Lisans Mezunu, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisat ABD, sedaa.arslann92@gmail.com ORCID: 0009-0005-7406-2903

the education of girls, creating opportunities for women to work in all sectors, eliminating the gender pay gap, making the necessary legal institutional arrangements, supporting cultural transformation, making recruitment according to objective criteria, open vocational training courses for unskilled women.

Key Words: *Women's Employment, Growth, Panel Data, Middle East Countries.*

1. Giriş

Orta Doğu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında bulunan, köklü medeniyetlere beşiklik yapmış, üç büyük ilahi dinin doğduğu yer olan, dünya enerji üssü sayılan ve Müslüman nüfusun baskın olduğu coğrafyanın adıdır. Bütün bu zenginliklerine ve doğal kaynak ihracatından ciddi gelirler elde edilmesine rağmen, bölge ülkelerinin çoğu yenilik yapmada, küresel rekabet gücü yüksek teknolojik ürünler üretmede ve marka firmalar oluşturmada yetersiz kalmışlardır (Özey, 2019, ss. 3-8).

Toplumsal refahın, iş başarma yeteneğinin, geleceğe güvenle bakmanın ve küresel itibarın önemli bir göstergesi büyüme olduğundan bu konu sürekli ilgi çekmiştir. Solow (1956) toplam çıktının (Y) sermaye (K) ve emeğin (L) fonksiyonu ($Y = F(K, L)$) olduğu klasik üretim fonksiyonunun her iki yanını L'ye bölerek $Y/L = F(K/L, L/L)$ fonksiyonunu elde etmiştir. Fonksiyondaki oran değişkenleri küçük simgelerle göstererek $y = f(k, 1)$ ve buradaki bir sayısı etkisiz eleman olduğundan $y = f(k)$ fonksiyonuna ulaşmıştır. Buna göre işçi başına çıktı işçi başına sermaye stokunun fonksiyonu olmuştur. İşçi başına sermaye stoku arttıkça, yani işçiler daha ileri düzeyde makine teçhizatla donatıldıkça, işçi başına çıktının artacağı, ancak azalan verimler yasasından dolayı bu artışın azalarak artma şeklinde olacağı ifade edilmiştir (Dikmen, 2006, ss. 200-202).

Solow (1956) modelinde biri işçi başına fiili yatırım, diğeri işçi başına başa baş yatırım olmak üzere iki tür yatırım vardır. s'nin tasarruf meyli olması ve bütün tasarrufların yatırıma dönüşmesi varsayımıyla işçi başına fiili yatırım, işçi başına çıktı ile tasarruf meylinin çarpımı yani $sf(k)$ olmaktadır. İşçi başına başa baş yatırım, işçi başına sermaye stokunun mevcut düzeyini korumayı amaçlayan işçi başına amortisman yatırımları ile nüfus artışının işçi sayısını artırmasından kaynaklanan işçi başına sermaye stokundaki azalışı telafi eden yatırımın toplamıdır. d amortisman oranı ve n nüfus artış oranı olmak üzere işçi başına başa baş yatırım $(d+n)k$ olmaktadır. Eğer $sf(k) > (d+n)k$ ise işçi başına sermaye stoku ve işçi başına çıktı artacak, $sf(k) < (d+n)k$ ise işçi başına sermaye stoku ve işçi başına çıktı azalacaktır. $sf(k) = (d+n)k$ eşitliğini sağlayan işçi başına k sermaye stokunda ekonomi durgun duruma girecektir. Bu modele göre gelişmiş ülkelerle aynı gelişme yolunu takip eden gelişen ülkeler zamanla gelişmiş ülkeleri yakalayabilecektir (Romer, 1996, ss. 13-14; Aghion & Howitt, 1998, ss. 12-15).

Gerçek hayatta gelişmiş ülkeler büyümeye devam ettikleri ve Asya kaplanları (Güney Kore, Hong Kong, Tayvan ve Singapur) dışında çok az ülke gelişmiş ülkeleri yakalayabildikleri için yeni model arayışları devam etmiş ve içsel büyüme modelleri geliştirilmiştir. İçsel büyüme kapsamında Lucas'ın (1988) beşeri sermaye, Romer (1986 ve 1990) ve Rivera-Batiz ve Romer'in (1991a ve 1991b) Ar-Ge modelleri ortaya çıkmıştır.

Lucas'ın (1988) beşeri sermaye modelinde toplam çıktı fiziki sermaye ve etkin emeğin fonksiyonu olarak tanımlanmıştır. Bir ekonomide ortalama h yetenek düzeyinde N adet işçi varsa ve her bir işçi u kadar zamanını üretim için harcarsa etkin emek uhN ve toplam çıktı $Y = F(K, uhN)$ olmaktadır. Buna göre, çalışılan süre ' u ' ve işçilerin ortalama yetenek düzeyi ' h ' arttıkça çıktı düzeyi artar. Modelde beşeri sermaye birikimi, çalışmadan arta kalan zamanla $(1 - u)$ ilişkilendirilmiştir. Eğer $u = 1$ ise zamanın tamamı mevcut üretimi gerçekleştirmeye harcanır, işçilerin yeteneklerini geliştirmelerine zaman kalmaz, beşeri sermaye birikimi ve çıktı sıfır olur. $u = 0$ ise zamanın tamamı yetenekleri geliştirmeye harcanır, üretim için zaman kalmaz, çıktı yine sıfır olur. Bu iki uç durum arasında mevcut yetenek düzeyinde azalan getiri olmayacağı kabul edilir.

Lucas'ın (1988) modelinde beşeri sermaye birikiminin okullaşma oranı, bazı özel çaba ve harcamalara bağlanarak çalışma dışı zamanla ilişkilendirilmesi eleştiri konusu olmuştur. Beşeri sermaye birikiminin bütün bunlarla birlikte, yaparak öğrenme, hizmet içi eğitim ve fiziki sermaye gibi çalışma içi faktörlerle de yakından ilgili olduğu ileri sürülmüştür (Demir, 2002).

Romer (1986, 1990) ve Rivera-Batiz ve Romer (1991a, 1991b) tarafından geliştirilen Ar-Ge modeline göre üretim biri imalat diğeri Ar-Ge olmak üzere iki sektörde yapılır. Ar-Ge sektöründe yeni dizaynlar ve dizaynı üretilen malların prototipi üretilir. Önce dizaynı, sonra prototipi üretilen ve piyasa talebi olan mallar seri üretimleri yapılmak üzere imalat sektörüne aktarılır.

Kadın nüfus toplam nüfusun yaklaşık yarısını oluşturduğu halde kadın istihdamının toplam istihdamdaki payı oldukça düşüktür. Orta Doğu ülkeleri söz konusu olduğunda bu oran daha da düşüktür (Tablo 1). Kadın istihdamındaki artışın ekonomik ve sosyal çok yönlü faydaları olabilir. Kadın istihdamı arttıkça $Y = F(K, L)$ şeklinde tanımlanan üretim fonksiyonundaki L girdisi ve büyümenin sürdürülebilirliği artar. Kadın istihdamı arttıkça aileler daha yüksek gelire kavuşur, kadın yoksulluğu, toplam yoksulluk ve kadının erkeğe ekonomik bağımlılığı azalır. Kadının aile içi ve toplumsal kararlarda temsil yeteneği artar. Kadın istihdamı çok düşük olduğu ve toplam gelirin önemli bir kısmı yenilenemez fosil yakıtlara dayandığı için Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamının artırılması çok daha önemli olmaktadır.

Çalışmaya konu olan Türkiye, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Bahreyn ve İsrail’den oluşan Orta Doğu ülkelerinin önemli bir kısmının ekonomisi büyük ölçüde fosil yakıt ihracatına dayanmaktadır (Ulusoy vd., 2017, s. 33). Bir ülkenin toplam ihracatı içerisinde fosil yakıt payının %20 ve daha fazla olması o ülkenin fosil kaynak bağımlısı olduğunu göstermektedir. Orta Doğu ülkelerinin dünya ham petrol rezervlerindeki payı %67,3, doğalgaz rezervlerindeki payı ise %41’dir (OPEC, 2023; BP, 2023). Fosil yakıtların zamanla tükenecek olması bu ülkeler için ciddi risk oluşturmaktadır (Bayraç & Çemrek, 2022, ss. 582-583). Orta Doğu Ülkelerinde aynı zamanda kadın istihdamı oldukça düşüktür (bkz Tablo 1). Kadın istihdamını artırarak uzun dönemde fosil yakıtların tükenecek olmasından kaynaklanan riskin telafi edilmesi mümkün olabilecektir. Çalışmada bu konuya odaklanılması ve literatürde Orta Doğu ülkelerini burada olduğu gibi sınırlandırarak analiz yapıldığı başka bir çalışmaya rastlanılmamış olması çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışma Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı, Orta Doğu ülkelerinde büyüme, literatür taraması ve panel veri analizi başlıkları altında devam edecektir. Bölge ülkelerinden Suriye ve Yemen yaşanan iç savaşa bağlı güvenilir veri bulunamadığı için analize dahil edilmemiştir.

2. Orta Doğu Ülkelerinde Kadın İstihdamı

Ülkelerin nüfuslarının yaklaşık yarısı kadınlardan oluştuğu halde, kadınların fiziki olarak zayıf olmaları, ortalama eğitim düzeylerinin düşük olması, hamilelik, doğum izni, doğum sonrası izin gibi çalışmaya engel hallerin olması gibi sebeplerden dolayı bütün dünyada kadın istihdam oranı erkek istihdam oranından düşüktür. Orta Doğu ülkeleri söz konusu olunca ayrıca bölgede egemen olan antidemokratik yönetimler ve kültürel farklılıklar yüzünden kadının aktif iş hayatında daha az rol alması kaçınılmaz olmaktadır. Kadınlardan genellikle ev hanımı olmaları ve çocuk yetiştirmeleri istenmektedir (Koşar Taş, 2021, ss. 183-184).

Dünyanın her yerinde kadınlar ülkelerin ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel yapısından etkilenmiştir. Erkek egemen, ataerkil Orta Doğu coğrafyasında kadınlar daha çok ev hanımı ve annelik rolü üstlenmişlerdir (Payne, 1997, s. 255). Kadınların aktif iş hayatında zayıf temsil edilmeleri cinsiyet eşitsizliğine yol açmıştır (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 3).

Orta Doğu ülkelerinde, ülke gruplarında ve dünyada istihdam oranları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Erkek ve Kadın İstihdam Oranları, %

	2000		2010		2020	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Türkiye	69	25	62	24	60	26
İran	66	11	59	12	62	12

Mısır	68	16	72	18	64	12
S. Arabistan	71	16	73	16	77	23
Irak	70	9	66	11	61	8
Ürdün	56	9	56	11	51	11
Kuveyt	79	43	83	46	82	43
Lübnan	64	18	64	20	57	22
Katar	95	43	96	49	96	59
BAE	87	33	87	40	87	57
Umman	73	22	78	24	83	26
Bahreyn	85	34	87	42	85	41
İsrail	62	47	63	53	63	56
Yüksek Gelirli	66	47	63	48	63	49
Orta Gelirli	75	47	72	45	67	41
Düşük Gelirli	75	57	74	54	70	52
Dünya	73	47	71	46	66	43

Kaynak: (World Bank, 2023a).

Tablo 1’de görüldüğü gibi, Orta Doğu ülkelerinde, ülke gruplarında ve dünyada kadın istihdam oranı erkek istihdam oranından daha düşüktür. Kadın istihdam oranının yüksek olduğu ülkeler sırasıyla İsrail, Kuveyt-Katar ve Bahreyn; düşük olduğu ülkeler sırasıyla Irak-Ürdün, İran ve Suudi Arabistan’dır. Yüksek gelirli, orta gelirli ve düşük gelirli ülkeler kıyaslandığında kadın istihdam oranı düşük gelirli ülkelerde daha yüksektir. Bunun sebebi, düşük gelirli ülkelerde üretimin emek yoğun olması, kadınların emek yoğun sektörlerde düşük ücretle istihdam edilmeleri, ailelerin geçimlerini sağlayabilmeleri için kadınların aktif iş hayatında rol almak zorunda kalmaları olabilir (Atasü Topçuoğlu, 2012, s. 6). Orta ve düşük gelirli ülke gruplarında ve dünya genelinde kadın istihdam oranı erkek istihdam oranının gerisinde kalmış ve kadın istihdam oranı genellikle azalma eğilimi göstermiştir. Kadınların iş gücü piyasasına girişlerinin artması için öncelikle cinsiyete yönelik ayrımcılığa son verilmesi, kadına biçilen çocuk bakıcılığı, ev işleri ve ücretsiz aile işçisi rolünün değişmesi gerekir ki bu da ancak eğitimle gerçekleşebilir (Akdemir vd., 2019, ss. 196-197).

Orta Doğu ülkelerinin birçoğunun fosil yakıt ihraç ederek zenginleştikleri, fosil yakıtların zamanla tükenebileceği ve bu ülkelerde kadın istihdam oranının oldukça düşük olduğu dikkate alınır, bu ülkelerin uzun vadede gelişmelerini sürdürebilmeleri için kadın istihdam oranını artırmaları gerekmektedir. Bu da nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların okullaşma oranını artırarak, eğitim düzeylerini yükselterek (Klasen, 2000, s. 1), çalışma koşullarında kadınların aktif iş hayatına katılmalarını özendirerek iyileştirmeler yaparak mümkün olabilir. Bu başarılabilirse ataerkil yapının hüküm sürdüğü ve kadınların iş gücü piyasasına katılımının düşük olduğu Orta

Doğu coğrafyasında kadın istihdamında ve kadınların yaşam standartlarında iyileşme olabilir (Eren, 2019, s. 111).

3. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE BÜYÜME

Bir ülkede, belli bir dönemde ülkenin sınırları içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarıyla değerleri toplamı GSYH diye adlandırılır. Ancak cari piyasa fiyatlarıyla yapılan bu hesaplama ile bulunan değer nominaldir, fiyat ve miktar değişmelerini birlikte barındırır, toplumsal refahtaki değişmeyi göstermez. Toplumsal refahın artıp artmadığını tespit edebilmek için büyümeyi, bunun için de reel GSYH'yi hesaplamak gerekir. Reel GSYH, nominal GSYH deflatöre bölünerek bulunur.

Orta Doğu ülkelerinin ve ülke gruplarının 2015-2021 dönemi büyüme oranları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ekonomik Büyüme

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Türkiye	6.1	3.3	7.5	3.0	0.8	1.9	11.4
İran	-1.4	8.8	2.8	-1.8	-3.1	3.3	4.7
Mısır	5.8	5.8	5.4	5.0	5.5	3.5	3.3
S. Arabistan	4.1	1.7	-0.7	2.5	0.3	-4.1	3.2
Irak	2.5	15.2	-3.4	4.7	5.8	-15.7	7.7
Ürdün	2.5	2.0	2.1	1.9	2.0	-1.6	2.2
Lübnan	0.5	1.6	0.9	-1.9	-6.9	-25.9	-
BAE	5.1	3.0	2.4	1.2	3.4	-4.8	3.8
Bahreyn	2.5	3.6	4.3	2.1	2.2	-4.9	2.2
Umman	5.0	5.0	0.3	1.3	-1.1	-3.2	3.0
Katar	4.8	3.1	-1.5	1.2	0.7	-3.6	1.6
Kuveyt	0.6	2.9	-4.7	2.4	-0.6	-8.9	1.3
İsrail	2.5	4.5	4.3	4.1	4.2	1.9	8.6
OECD	2.4	1.8	2.5	2.4	1.7	-4.2	5.5
Yüksek Gelirli	2.4	1.8	2.4	2.4	1.8	-4.2	5.2
Orta Gelirli	4.5	4.6	5.2	4.9	4.0	-1.2	7.2
Düşük Gelirli	-0.4	2.1	2.8	3.0	3.8	-1.2	1.8

Kaynak: (World Bank, 2023b).

Tablo 2'de görüldüğü gibi, 2015-2021 döneminde Türkiye, Mısır, BAE ve İsrail nispeten daha istikrarlı büyüebilmiş, diğer ülkelerin büyüme oranları oldukça istikrarsız seyretmiştir. OECD ülkeleri, yüksek gelirli ve orta gelirli ülkeler Orta Doğu ülkelerinden daha istikrarlı büyüebilmişlerdir. Düşük gelirli ülkeler düşük oranlı ve istikrarsız büyümüşlerdir. Orta gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkelere daha hızlı büyümeleri zamanla onları yakalayabilecekleri, düşük gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkelere daha yavaş büyümeleri ise zamanla aradaki farkın daha çok açılacağı hakkında sinyal vermektedir.

Ortadoğu coğrafyasında eksik olmayan dış müdahaleler, iç savaşlar, cinsiyet eşitsizliği, gelir dağılımı adaletsizliği, beşeri sermaye zayıflığı, yüksek nüfus artış hızı gibi faktörler büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Yeni yatırımlar, doğal kaynak ihracatı, altyapı ve üstyapı geliştirme çabaları büyümeyi olumlu etkilemektedir. (Klasen & Lamanna, 2003, s. 3; Ncube, Anyanwu & Hausken, 2014, ss. 16-17). Bölge ülkelerinin önemli bir kısmının doğal kaynak ihracatına dayalı likit sermaye birikimine sahip olmaları bölgenin gelişim sürecinde avantaj oluşturmaktadır. Kadınların aktif iş hayatına katılımının artırılması, bölge ülkeleri arasında işbirliklerinin geliştirilmesi ve dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılması bölgenin daha hızlı gelişimine katkı yapabilecektir. Bölge ülkelerinin ekonomik güçlerinin büyük ölçüde yenilenemez enerji kaynağı olan fosil yakıtlara dayanması büyümenin sürdürülebilirliği bakımından risk oluşturmaktadır. Halen oldukça düşük olan kadın istihdam oranının artırılması bu riskin azaltılmasında etkili olabilecektir.

4. Literatür Özeti

Bütün dünyada çalışma çağı nüfusun yaklaşık yarısını kadınlar oluşturduğu için kadın istihdamı ile büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması sürekli ilgi çekmiştir. Yapılan çalışmaların hemen hepsinde kadın istihdamı ile büyüme arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Orta Doğu ülkelerini kapsayan çalışmalar Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkeleri düzeyinde yapılmıştır. Bu çalışmada sınırlandırıldığı şekliyle Orta Doğu ülkelerini kapsayan başka bir çalışmaya rastlanılmamış olması çalışmayı özgün hale getirmiştir.

Baloğlu ve Dilek (2023), Türkiye'de çalışan kadınlara uygulanan anket yöntemiyle kadınların çevre ve verimlilik algısı ile iş gücüne katılım oranı arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çevre ve verimlilik algısının birbirini; medeni durum, çocuk sahibi olma ve özel sektörde çalışmanın çevre ve verimlilik algısını etkilediğini tespit etmişlerdir.

Avcil ve Beşer (2022), Cezayir, Mısır, Irak, İran, İsrail, Lübnan, Fas, Pakistan, Sudan ve Tunus'ta 1996-2018 döneminde kadın istihdamı ile kalkınma arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmışlar, kadın istihdamı ile kalkınma arasında çift yönlü pozitif ilişki tespit etmişlerdir.

Kutluay Şahin (2022), Türkiye dahil 31 Avrupa ülkesinde 2009-2020 döneminde kadın istihdamı ile büyüme ilişkisini panel veri analizi ile test etmiş, kadın istihdamının büyümeyle pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir.

Bilik (2020), TÜİK hane halkı bütçe anketleri verilerini kullanarak kadınların iş gücüne katılımını belirleyen faktörleri probit model tahmincileri yöntemiyle test etmiş,

bebek sahipliği, yaş ve hane gelirinin kadınların iş gücüne katılımını negatif, üniversite mezuniyetinin pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir.

Koç ve Şahpaz (2020), Türkiye’de düzey 2 kapsamında yer alan 26 bölgede 2004-2017 döneminde kaba boşanma oranı, eğitim düzeyi, erkek işsizlik oranı ve kişi başına düşen gelirin kadınların iş gücüne katılımına etkisini dinamik panel veri analizi ile test etmişlerdir. Kadınların iş gücüne katılımını kaba boşanma oranı, eğitim düzeyi ve kişi başına gelirin doğru yönlü, erkek işsizlik oranının ters yönlü etkilediğini tespit etmişlerdir.

Sajid, Abdullah ve Chik (2020), D-8 Ülkelerinde 1980-2018 döneminde genel altyapı hizmetleri endeksi ile kadınların işgüne katılımı arasındaki ilişkiyi otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeli ile test etmişlerdir. Genel altyapı hizmetleri endeksi ile kadınların iş gücüne katılımı arasında uzun dönemde doğru yönlü güçlü ilişki olduğunu; ulaştırma, elektrik ve bilgi iletişim teknolojileri hizmetlerinin kadınların iş gücüne katılımında önemli rol oynadığını tespit etmişlerdir.

Tütüncü ve Zengin (2020), E-7 ülkelerinde 1991-2016 döneminde kadın istihdamı ile büyüme arasındaki ilişkiyi çok kırılmalı panel eşbütünleşme ve panel nedensellik yöntemleri ile test etmişlerdir. Çin, Hindistan ve Rusya’da değişkenler arasında çift yönlü, Endonezya ve Türkiye’de kadın istihdamından büyümeye, Brezilya’da büyümeden kadın istihdamına doğru tek yönlü ilişki tespit etmişlerdir.

Altuzzarra vd. (2019), 28 AB ülkesinde 1990-2016 döneminde kadınların iş gücüne katılımları ile büyüme arasındaki ilişkiyi en küçük kareler, sabit etkiler ve genelleştirilmiş momentler yöntemleri ile test etmişlerdir. Tüm ülkelerde kadınların eğitim düzeyleri ile iş gücüne katılımları arasında pozitif, 13 ülkede doğum oranları ile kadınların iş gücüne katılımları arasında negatif ilişki tespit etmişlerdir.

Eren (2019), MENA ülkelerinde 1991-2017 döneminde tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde kadın istihdamı ile kalkınma (insani gelişmişlik endeksi) arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ve ARDL yöntemiyle test etmiştir. Her üç sektörde kadın istihdamı ile kalkınma arasında uzun dönemde doğru yönlü ancak erkek istihdamında olduğundan daha zayıf ilişki tespit etmiştir.

Korkmaz (2016), TÜİK’in 2014 yılı Hane Halkı İş Gücü Anketi verilerini kullanarak kadınların tam ve yarı zamanlı iş gücüne katılım eğilimlerini belirleyen faktörleri logit model aracılığı ile test etmiştir. Kadınların tam ve yarı zamanlı iş gücüne katılım eğilimlerini belirleyen faktörlerin bölgeler arasında farklılık gösterdiğini, teknik lise mezuniyetinin tam zamanlı çalışmayı artırdığını tespit etmiştir.

Siah ve Lee (2015), Malezya’da 1970-2010 döneminde kadın istihdamı ile doğurganlık oranı ve çocuk sahibi olmakla kadın istihdamı arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemi ile test etmişlerdir. Kadın istihdamının kadınların çocuk sahibi olma kararlarını etkilemediği, çocuk sahibi olmanın kadının uzun vadede yeniden istihdamına mani olduğuna dair yeterli kanıt olmadığını tespit etmişlerdir.

Lechman ve Kaur (2015), 162 ülkenin 1990-2012 dönemi verilerini kullanarak kadınların iş gücüne katılımları ile büyüme arasındaki ilişkinin U kadınlaşma hipotezini destekleyip desteklemediğini panel veri analizi ile test etmişlerdir. Kadınların iş gücüne katılımı ile büyüme arasındaki U kadınlaşma hipotezinin yüksek ve üst orta gelirli ülkeler grubu için büyümenin erken aşamalarında doğrulandığını, bu durumun ülkeler arasında farklılık gösterdiğini ve düşük gelirli ülkelerde ilişkinin ters U şeklinde olduğunu tespit etmişlerdir.

Korkmaz ve Dilbaz Alacahan (2013), Türkiye’de 2008-2012 döneminde erkek ve kadın istihdamı ile GSYH arasındaki ilişkiyi regresyon analizi ile test etmişlerdir. Erkek istihdamındaki bir birim artışın GSYH’yi 1.02 birim, kadın istihdamındaki bir birim artışın GSYH’yi 1.58 birim artırdığını, ancak kadın istihdamı ile GSYH arasındaki ilişkinin zayıf olduğunu tespit etmişlerdir.

Bozkaya (2013) Türkiye’de 1980-2012 döneminde kadınların sahip oldukları niteliklerle iş gücüne katılımları arasındaki ilişkiyi VAR analizi ile test etmiş, iş gücüne katılım oranının eğitilmiş ve bekâr kadınlarda daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.

Günsoy ve Özsoy (2012) Türkiye’de 2005-2011 döneminde kadınların iş gücüne katılımının belirleyicilerini VAR analizi ile test etmişler, iş gücüne katılımın meslek lisesi mezunu kadınlarda en yüksek olduğunu, onu üniversite mezunu kadınların izlediğini tespit etmişlerdir.

Aydın (2011) Türkiye dahil 11 ülkede 1998-2008 döneminde kadınların iş gücüne katılımı ile büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiş, kadınların iş gücüne katılım oranındaki %1’lik artışın büyümeyi rekabet gücü yüksek ülkelerde %1,24; rekabet gücü düşük ülkelerde %0,99 oranında artırdığını tespit etmiştir.

Luci (2009) 184 ülkede 1965-2005 döneminde büyüme ile kadınların iş gücüne katılımı arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiş, bu ilişkinin kısa vadede ters yönlü olduğunu, uzun vadede U kadınlaşma hipotezini doğruladığını tespit etmiştir.

Klasen ve Lamanna (2009) MENA, OECD, Sahra Altı Afrika, Doğu ve Orta Avrupa, Latin Amerika, Karayipler, Doğu ve Güney Asya, Pasifik ülkelerinde 1960-2000 döneminde eğitim ve istihdamda cinsiyet eşitsizliği ile büyüme arasındaki ilişkiyi

panel veri analizi ile test etmişler, eğitim ve istihdamda cinsiyet eşitsizliğinin büyümeyi yavaşlattığını tespit etmişlerdir.

Robinson (2005) MENA ülkelerinde 1960-2000 döneminde kadınların iş gücüne katılımlarının belirleyicilerini regresyon analizi ile test etmiş, ataeril toplumsal yapının, erkeklerin birden çok işte çalışmalarının, kayıt dışı ekonominin ve verim düşüklüğü gibi sorunların kadınların iş gücüne katılımını azalttığını tespit etmiştir.

Tansel (2002) Türkiye'nin 67 ilini kapsayan il bazlı analizle 1980, 1985, 1990 yılı verilerini kullanarak işsizliğin kadınların iş gücüne katılımını olumsuz, eğitimin olumlu etkilediğini tespit etmiştir.

Seguino (2000) yarı sanayileşmiş ihracat odaklı ülkelerde 1975-1995 döneminde cinsiyete bağlı ücret eşitsizliği ile büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiş, cinsiyete bağlı ücret eşitsizliğinin büyümeyi artırdığını ve ihracat sektöründe istihdamın kadın yoğun olduğunu tespit etmiştir.

Klasen (2000) Güney Asya, Sahra Altı Afrika, Doğu Avrupa, Doğu Asya ve Pasifik, Latin Amerika ve Karayipler, MENA, OECD ülkelerinde 1960-1992 döneminde eğitimde cinsiyet eşitsizliği ile büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile test etmiştir. Eğitimde cinsiyet eşitsizliğinin ortalama beşeri sermayeyi azaltarak büyümeyi doğrudan, yatırım verimsizliği ve nüfus artışı üzerinden dolaylı olarak yavaşlattığını ve bölgeler arası gelişmişlik farkına yol açtığını tespit etmiştir.

Dollar ve Gatti (1999) MENA, Doğu Asya ve Pasifik, Avrupa, Orta Asya, Güney Asya, Latin Amerika ve Karayipler, Sahra Altı Afrika ülkelerinde 1975-1990 döneminde cinsiyet eşitsizliği ile gelişmişlik ilişkisini panel veri analizi ile test etmiştir. Eğitim, sağlık, ekonomik, sosyal ve politik cinsiyet eşitsizliğinin geri kalmış ülkelerde daha büyük olduğunu, bu ülkelerin düşük gelir ile bunun maliyetine katlanmak zorunda kaldıklarını tespit etmiştir.

Literatür özeti topluca değerlendirildiğinde kadın istihdamı ile büyüme arasında doğru yönlü ilişki olduğu, kadınların iş gücüne katılımını eğitimin artırdığı, cinsiyet eşitsizliğinin azalttığı açıkça görülmektedir.

5. PANEL VERİ ANALİZİ

Ekonometrik analiz; 1. Araştırma sorusunun belirlenmesi, 2. Hedef soruya cevap bulmaya yarayacak verilerin belirlenmesi ve elde edilmesi, 3. İktisat teorisi ile uyumlu ekonometrik modelin kurulması, 4. Modelin tahmini ve varsayımların test edilmesi, 5. Elde edilen bulguların yorumlanması aşamalarından oluşur (Çağlayan-Akay, 2021).

Çalışmanın araştırma sorusu, önemli bir kısmının toplam gelirinde fosil yakıt ihracatının kayda değer paya sahip olduğu Orta Doğu ülkelerinde fosil yakıtların zamanla tükenecek olmasından kaynaklanan riskin kadın istihdamını artırarak telafi edilip edilemeyeceğini ortaya koymaktır. Bu amaçla kadın istihdamı ile büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve kuvveti araştırılacaktır. Çözümlemede $Y = f(K, L)$ şeklinde ifade edilen neo-klasik büyüme modelinden yararlanılacak, modeldeki iş gücü (L) girdisi erkek ve kadın iş gücü olarak ayrıştırılacaktır. Modele ait detaylı bilgi aşağıda verilecektir. Modelin çözümü birden çok ülkeye ait zaman serileri ile analiz yapmaya fırsat veren panel veri analizi ile yapılacaktır. Elde edilen bulguların ne ölçüde güvenilir olduğunu sınamak için gerekli testler yapılacaktır.

Analize dahil edilen Orta Doğu ülkeleri Türkiye, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Umman, Katar, Kuveyt ve İsrail olmak üzere 13 ülke ile sınırlandırılmıştır. İç savaş yaşadıkları için yeterli veri bulunamayan Suriye ve Yemen analize dahil edilmemiştir.

Analizde Orta Doğu ülkelerine ait 2000-2021 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Veriler Dünya Bankasından elde edilmiştir. Dünya Bankası belirlediği bazı standartlara uygun olarak üye ülkelerden veri temin etmektedir. Veri uyumsuzluğu sorunu yaşanmaması ve yapılan analizin güvenilirliğinin artırılması bakımından verilerin aynı güvenilir kaynaktan elde edilmesi önemlidir.

Panel veri analizi, birden çok birime ait zaman serisi verileri ile analiz yapmaya fırsat vermesi bakımından yatay kesit ve zaman serisi analizlerine göre daha üstün bir analiz tekniğidir. Bu analizde birim sayısı arttıkça ve süre uzadıkça analize tabi veri sayısı ve serbestlik derecesi artmakta, birimler arası farklılıklardan dolayı açıklayıcı değişkenler arası çoklu bağlantı riski azalmaktadır (Taş, 2012, ss. 40-41).

$Y = f(K, L)$ şeklinde ifade edilen neo-klasik büyüme modelinde Y bağımlı değişkeni olarak satın alma gücü paritesi ile kişi başına GSYH, K bağımsız değişkeni olarak gayrisafi sermaye stoku / GSYH oranı, L bağımsız değişkeni olarak erkek istihdamı / toplam istihdam ve kadın istihdamı / toplam istihdam oranları kullanılmıştır. Fosil yakıt üretimi ve ihracatı bölge ülkelerinin birçoğunun ekonomisinde önemli yer tuttuğu ve ekonomiler arası küresel bağlantı gittikçe arttığı için modele ticari açıklık oranı (TAO) dahil edilmiştir. TAO, ihracat ve ithalat toplamının GSYH'ya oranı olarak hesaplanmaktadır. Bu açıklamalar kapsamında kurgulanan model aşağıdaki formu almış ve modelin değişkenleri Tablo 3'te topluca gösterilmiştir.

$$KBGSYH_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 GSS_{it} + \alpha_2 EI_{it} + \alpha_3 KI_{it} + \alpha_4 TAO_{it} + \alpha_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

Tablo 3: Modelin Değişkenleri

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler
KBGSYH : SGP ile Kişi Başına GSYH	GSS : Gayrisafi Sermaye Stoku / GSYH
	Eİ : Erkek İstihdamı / Toplam İstihdam
Diğer Değişkenler	Kİ : Kadın İstihdamı / Toplam İstihdam
α_0 : Sabit değer	TAO : Ticari Açıklık Oranı (X + M / GSYH)
$\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$: Katsayı parametreleri	
α_i : Birim etki	
λ_i : Zaman etkisi	
ε_{it} : Hata terimi	

Modelin çözümlemesinde öncelikle değişkenlere ait ortalama değer, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri kapsayan tanımlayıcı istatistikler belirlenecektir. Sonra korelasyon ve spesifikasyon testleri ile modelin bağımsız değişkenleri arasında çoklu doğrusal bağlantı ve birimler arası oto korelasyon olup olmadığı, sabit veya tesadüfi etkilerden hangisinin geçerli olduğu, değişen varyansın olup olmadığı test edilecektir. Bu testler sonucu ulaşılan bilgiler doğrultusunda uygun tahmin modeli seçilerek gerekli çözümleme yapılacaktır.

a. Tanımlayıcı İstatistikler

Verilerin analizinde 3 ülkeye ait 22 yıllık her bir değişken için 286, beş değişken için toplam 1430 gözlem yer almıştır. Değişkenlere ait ortalama değerler, standart sapmalar, minimum ve maksimum değerler Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama Değer	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer
Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (KBGSYH)	286	36211.56	26797.71	4726.974	111879.8
Kadın İstihdamı (Kİ)	286	30.85897	15.12386	9.574	59.78
Erkek İstihdamı (Eİ)	286	76.63382	10.11437	60.881	96.196
Gayrisafi Sermaye Stoku (GSS)	286	25.20858	7.603151	5.585277	48.86907
Ticari Açıklık Oranı (TAO)	286	87.05268	34.82529	30.24655	191.8726

Tablo 4’te görüldüğü gibi KBGSYH’nin ortalama değeri 36211.56, standart sapması 26797.71, minimum değeri 4726.974 ve maksimum değeri 111879.8’dir. Kİ

değişkeninin ortalama değeri 30.85897, standart sapması 15.12386, minimum değeri 9.574 ve maksimum değeri 59.78'dir. Eİ değişkeninin ortalama değeri 76.63382, standart sapması 10.11437, minimum değeri 60.881 ve maksimum değeri 96.196'dır. GSS değişkeninin ortalama değeri 25.20858, standart sapması 7.603151, minimum değeri 5.585277 ve maksimum değeri 48.86907'dir. TAO'nun ortalama değeri 87.05268, standart sapması 34.82529, minimum değeri 30.24655 ve maksimum değeri 191.8726'dır. Standart sapma, serilerin aritmetik ortalaması etrafındaki ortalama sapmayı, minimum değer minimum sapmayı, maksimum değer maksimum sapmayı gösterir. Standart sapma ne kadar küçük olursa seri o kadar az dalgalanıyor demektir.

b. Korelasyon Testleri

Her bir bağımsız değişkenin diğer bağımsız değişkenlerle arasındaki korelasyon katsayıları Tablo 5'de gösterilmiştir. Korelasyon matrisi, çoklu doğrusal bağlantı problemini test etmek amacıyla oluşturulmaktadır. Korelasyon matrisi kapsamında çoklu doğrusal bağlantı problemi ile karşılaşmamak için bağımsız değişkenler arasında zayıf korelasyon olması beklenir (Aydın, 2020, s. 173). Modelin bağımsız değişkenleri arasındaki korelasyon ilişkisi %75'ten küçük olduğundan (Albayrak, 2005, s. 109) modelin çoklu doğrusal bağlantı sorunu içermediği anlaşılmıştır.

Tablo 5: Korelasyon Matrisi

	Kİ	Eİ	GSS	TAO
Kİ	1.0000			
Eİ	0.6023	1.0000		
GSS	0.1304	0.2622	1.0000	
TAO	0.3044	0.4834	0.0876	1.0000

Modelin çoklu doğrusal bağlantı sorunu içerip içermediği, panel regresyon analizinin ön koşulu olarak ayrıca varyans artış faktörü, VIF testi ile de sınanmıştır. Değişkenlere ait VIF ve tolerans değerleri Tablo 6'da gösterilmiştir. Bağımsız değişkenlerin VIF değerlerinin tamamı 10'un altında seyrettiği için değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olmadığı bir kez daha kanıtlanmıştır.

Tablo 6: VIF Değerleri

Değişken	VIF Değeri	Tolerans Değeri
Kİ	1.57	0.636283
Eİ	1.96	0.509323
GSS	1.08	0.928146
TAO	1.31	0.764410

Tablo 6'da görüldüğü gibi, VIF değeri Kİ değişkeni için 1.57, Eİ değişkeni için 1.96, GSS değişkeni için 1.08 ve TAO değişkeni için 1.31'dir. Bu değerlerin tamamının

10'dan küçük olması uygulanan modelin çoklu doğrusal bağlantı sorunu içermediğini göstermektedir (Oğuz & Yaşar Dinçer, 2021, s. 55).

c. Spesifikasyon Testleri

Modele ait F testi, Hausman testi, değişen varyans testi, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları Tablo 7'de gösterilmiştir. Klasik modelin geçerliliğini sınamak için yapılan F testi sonrasında birim etkilerin var olduğu gözlemlenmiş ve klasik modelin geçerli olmadığı tespit edilmiştir.

Sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin geçerli olduğunu sınamak için Hausman testi yapılmış ve sabit etkiler modelinin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Değişen varyansın geçerliliğini sınamak için değiştirilmiş Wald testi yapılmış ve modelde değişen varyansın geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Modelin otokorelasyon içerip içermediğini sınamak için Bhargava, Franzini ve Narendranathan Durbin Watson Testi ve Baltagi-Wu yerel en iyi değişmez testi yapılmıştır. Bu testlere ait bulgular incelendiğinde her iki testin istatistik değeri 2'nin oldukça altında olduğu için modelin yüksek düzeyde otokorelasyon sorunu içerdiği anlaşılmıştır. Bu bulguya göre hata terimlerinin birbirlerini takip eden değerleri, birbirlerinden bağımsız değildir. Otokorelasyon sorununu göz ardı edilerek gerçekleştirilecek analizler panel veri analizlerinde tutarsızlıklara ve sapmalara neden olabilir (Topaloğlu, 2018, s. 28).

Spesifikasyon testlerinden son olarak Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı (LM) testi ile birimler arasında korelasyon olup olmadığı araştırılmış ve birimler arasında korelasyon olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: Spesifikasyon Testleri

F Testi	
F İstatistiği	168.87
Olasılık Değeri	0.0000
Hausman Testi	
Ki kare İstatistiği	45.89
Olasılık Değeri	0.0000
Wald Değişen Varyans Testi	
Ki kare İstatistiği	296.56
Olasılık Değeri	0.0000
Durbin Watson ve Baltagi-Wu Otokorelasyon Testi	
Durbin Watson İstatistiği	0.28544842
Baltagi-Wu İstatistiği	0.42998942
Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı, Birimler Arası Korelasyon Testi	

Ki kare İstatistiği	380.439
Olasılık Değeri	0.0000

d. Modelin Tahmini

Modelin tahmin sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir. Modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorunlarından üçüne birden rastlandığı için, modelin tahmini bu üç istatistiksel sorunun tespitinde uygulanabilen Driscoll Kraay dirençli tahmincisi ile yapılmıştır. Çözümlemede Stata 17 paket program kullanılmıştır.

Kadın istihdamının toplam istihdam içindeki payında (Kİ) meydana gelen %1’lik artışın SGP ile kişi başına GSYH’yi yaklaşık %1.18 oranında artırdığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.2 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %1’den küçük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin güvenilir ve kuvvetli olduğu anlaşılmış, Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı ile büyüme arasında doğru yönlü kuvvetli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bulgu bu alanda daha önce yapılan Eren (2019), Korkmaz (2016), Lechman ve Kaur (2015), Korkmaz ve Dilbaz Alacahan (2013), Bozkaya (2013), Aydın (2011), Klasen ve Lamanna (2009), Dolar ve Gatti (1999)’nin bulguları ile örtüşmektedir.

Tablo 8: Tahmin Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Driscoll/Kraay Standart Hata	Olasılık Değeri
Kİ	.0117818	.0020044	0.000
Eİ	-.0202773	.0036307	0.000
GSS	.0042837	.0023418	0.082
TAO	-.0025801	.0009938	0.017

Erkek istihdamının toplam istihdam içindeki payında (Eİ) meydana gelen %1’lik artışın SGP ile kişi başına GSYH’yi yaklaşık %-2 oranında azalttığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.36 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %1’den küçük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin güvenilir ve kuvvetli olduğu anlaşılmıştır. Erkek istihdamı ile büyüme arasındaki ters yönlü ilişki bölgenin kültürel yapısından, erkek egemen toplum olmasından, erkeğin ne ölçüde verimli olduğuna bakılmaksızın politik, dini, insani, kültürel değerlerle istihdam edilmesinden kaynaklanmış olabilir.

Gayrisafi sermaye stokunun GSYH’ya oranında (GSS) meydana gelen %1’lik artışın SGP ile kişi başına GSYH’yi yaklaşık %0.43 oranında artırdığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.23 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %5’den büyük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin zayıf olduğu anlaşılmıştır. Bu

durum bölgede sermaye faktörünün yeterince rasyonel kullanılmamasından kaynaklanmış olabilir.

Ticari açıklık oranında (TAO) meydana gelen %1'lik artışın SGP ile kişi başına GSYH'yi yaklaşık %0.26 oranında azalttığı ve bu değer hata payının yaklaşık %0.01 olduğu tespit edilmiştir. Olasılık değerinin %5'ten küçük olması sebebiyle bu değişkenler arasındaki ilişkinin güvenilir olduğu anlaşılmıştır. Ticari açıklık oranı ile büyüme arasındaki ters yönlü ilişki bölge ülkelerinin ithalat kolaylığına kapılmalarından, ithalat artışının büyümeyi, istihdamı ve kişi başına geliri olumsuz etkilemesinden ve politik tercihlerin dış ticaret üzerinde etkili olmasından kaynaklanmış olabilir.

Sonuç

Orta Doğu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında bulunan, köklü medeniyetlere beşiklik yapmış, üç büyük ilahi dinin doğduğu, Müslüman nüfusun baskın olduğu ve dünya enerji üssü sayılan coğrafyanın adıdır. Bunca zenginliklerine rağmen bölge ülkelerinin yeterince gelişmiş oldukları söylenemez. Bölgenin yüksek gelirli ülkeleri, sahip oldukları yüksek geliri yenilik yaparak ve ileri teknolojik ürünler üreterek değil, fosil yakıt ihraç ederek elde ettikleri ve küresel ölçekte rekabet gücü yüksek marka değeri olan firmalara sahip olmadıkları için, onları gelişmiş ülke kabul etmek pek mümkün değildir.

Çalışma çağı nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların aktif iş gücü piyasasında oldukça az yer almaları bölge ülkelerinin gelişimini yavaşlatan sebeplerden biri olmuştur. Yenilenemez enerji kaynağı olan fosil yakıtların zamanla tükenecek olması bölge ülkeleri için ciddi risk oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışma, Orta Doğu ülkelerinde kadınların aktif iş gücü piyasasındaki düşük rollerine dikkat çekmeyi ve kadın istihdamının büyümeye olumlu katkısını kanıtlayarak kadın istihdamının artırılması halinde bölge ülkelerinin uzun vadeli gelişimlerini sürdürebileceklerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Literatürde Orta Doğu'nun sınırları konusunda fikir birliği olmadığı için, üç kıtanın kesişim noktası tanımlamasından hareketle çalışmaya dahil edilen ülkeler Türkiye, Mısır, İran, Suudi Arabistan, Irak, Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Katar, BAE ve İsrail ile sınırlandırılmıştır. İç savaş yaşadıkları için yeterli veri bulunamayan Suriye ve Yemen analize dahil edilmemiştir. Analize tabi dönem aralığının belirlenmesinde ülkelere ait verilerin bulunabilirliği etkili olmuştur.

Kadın istihdamının büyümeye olumlu katkısını ortaya koymak amacıyla kadın istihdamı / toplam istihdam ile SGP ile kişi başına GSYH arasındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmiştir. Erkek istihdamı / toplam istihdam, gayrisafı sermaye stoku / GSYH ve ticari açıklık oranı diğer açıklayıcı değişkenler olarak modele dahil

edilmiştir. Kadın istihdamı / toplam istihdam oranı ile SGP ile kişi başına GSYH arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Buna göre bölge ülkelerinde kadın istihdamının artması halinde toplam üretim, kişi başına gelir, toplumsal refah ve ülkelerin küresel itibarı artabilecek demektir. Erkek istihdamı / toplam istihdam ve ticari açıklık oranları ile SGP ile kişi başına GSYH arasında negatif ilişki tespit edilmiştir.

Kadın istihdamı SGP ile kişi başına GSYH'yi artırırken erkek istihdamının azaltması şöyle yorumlanabilir: Ülkelerin erkek ve kadın çalışma çağı nüfus büyüklükleri birbirine yakın olduğu halde Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı çok düşüktür. Gerçek hayatta emek faktörü teoride kabul edildiği gibi homojen değildir. Erkek iş gücü havuzundan verimli/verimsiz hemen herkes istihdam edilirken, kadın iş gücü havuzundan nitelikleri, çalışma arzusu ve verimliliği çok yüksek olanlar istihdam edilmiş olabilir. Bu sebeple yüksek verimli kadın iş gücü SGP ile kişi başına GSYH'yi yukarı, düşük verimli erkek iş gücü SGP ile kişi başına GSYH'yi aşağı itmiş olabilir.

Ticari açıklık oranı ile SGP ile kişi başına GSYH arasında tespit edilen negatif ilişki ithalatın GSYH'yi azaltıcı etkisinden, dış ticarete politik tercihlerin etkili olmasından ve dış ticaret açıklarının ekonomik aktiviteyi zayıflatmasından kaynaklanmış olabilir.

Sonuç itibarıyla Orta Doğu ülkelerinde verimliliğe gereken önemin verilmediği, bu sorunun girdilerle çıktılar arasındaki bağı zayıflattığı söylenebilir. Bölge ülkelerinde kadın istihdamı artırılarak kişi başına gelir, toplumsal refah ve ülkelerin küresel itibarı artırılabilir. Bu çerçevede kadınların çalışma hayatında daha çok rol almaları için eğitim düzeyi yükseltilmeli, kız çocukları dahil bütün çocukların eğitim hizmetlerine erişimleri kolaylaştırılmalı, kadınların tarım sektörü yanında sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışabilecekleri fırsatlar oluşturulmalı, cinsiyetler arası ücret çarpıklığı giderilmeli, kadınların iş hayatında daha çok rol almalarını özendirecek kültürel dönüşüm desteklenmeli, işe alımlar objektif ölçütlere göre yapılmalı, vasıfsız kadınların meslek edinmeleri için meslek edindirme kursları açılmalı ve kadınların aktif iş hayatında daha çok rol almalarını özendirecek yasal-kurumsal düzenlemeler yapılmalıdır.

Panel veri analizi, araştırmaya konu ülkelerden oluşan gruba ait ortalama değerleri yansıtması bakımından tek bir ülkeye ait analizden daha güvenilirdir. Ancak grubu oluşturan ülkelerin özellikleri birbirinden farklı olabildiği halde, bu yöntemle onların basmakalıp hale getirildiği de bir gerçektir. Bu sebeple bölge ülkeleri arası karşılaştırmalara fırsat veren, uygulanabilirliği yüksek somut önerilerin ortaya konulduğu, kapsamlı yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu çalışmalarda istihdam edilen erkek ve kadınların beşeri sermaye durumlarının ve çalıştıkları sektörlerin dikkate alınması istihdam politikalarının belirlenmesinde faydalı olabilecektir.

Kaynakça

- ALBAYRAK, A. S. (2005). Çoklu doğrusal bağlantı halinde en küçük kareler tekniğinin alternatifi yanlı tahmin teknikleri ve bir uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 105-126.
- AKDEMİR, S., DAVARCIOĞLU ÖZAKTAŞ, F. ve AKSOY, N. (2019). Türkiye’de ve Seçilmiş Ülkelerde Kadının İşgücü Piyasasındaki Yeri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (43), 184-202.
- ALTUZZARRA, A., GALVEZ-GALVEZ, C. ve GONZALES-FLORES, A. (2019). Economic Development and Female Labour Force Participation: The Case of European Union Countries. *Sustainability*, 11(7), 1962.
- ATASÜ TOPÇUOĞLU, R. (2012). Küreselleşme ve Üretimin Esnekleşmesi Sürecinde Kadın Emeği. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 12(44), 3-9.
- AVCİL, C. ve BEŞER, N. Ö. (2022). Seçilmiş Orta Doğu Ülkelerinde Kadın İstihdamı ve Kalkınma İlişkisi. Gülgün Çiğdem (Ed.), *Multidisipliner Yaklaşımla İktisadi Kriz Olgusu*, 1.Baskı, 37-50.
- AYDIN, B. (2020). İktisadi göstergelerin beklenen yaşam süresi üzerindeki etkileri: Panel veri analizi. *İstanbul İktisat Dergisi*, 70(1), 163-181.
- AYDIN, F. (2011). *Kadın İstihdamının Rekabet Gücü ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye İle Rekabet Gücü En Yüksek Ülkelerin Karşılaştırılması*. [Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BALOĞLU, Z. ve DİLEK, S. (2023). Environmental and Productivity Perceptions Affecting The Female Labour Force Participation Rate. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 268-283.
- BAYRAÇ, H. N. & ÇEMREK, F. (2022). Orta Doğu Enerji Kaynaklarının Bölge Ülkelerinin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisinin Analizi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2), 579-591.
- BİLİK, M. (2020). Kadınların İşgücüne Katılımında Gelir Etkisi: Türkiye Örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(2), 317-326.
- BOZKAYA, G. (2013). Kadınların İşgücüne Katılımını Belirleyen Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Analiz. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 69-89.
- BP (2023). <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/energy-outlook/natural-gas.html>
- ÇAĞLAYAN-AKAY, E. (2021) "Ekonometrik Araştırma Makalesinin Yazılmasına İlişkin Notlar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2021 Sayı 42:Özel sayı 1, Denizli, ss.Ö63-Ö74.
- ÇOBAN, M. N. (2018). *Demokrasinin Göstergelerinin Refah Üzerine Etkisi: AB Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi*. [Doktora Tezi]. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİR, O. (2002). Durgun Durum Büyümeden İşsel Büyüme, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 2002.

- DİKMEN, N. (2006). Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Solow-Swan Modeli. *Öneri Dergisi*, 7(25), 199-207.
- DOLLAR, D. ve GATTI, R. (1999). Gender Inequality, Income, and Growth: Are Good Times Good For Women? Policy Research Report On Gender And Development Working Paper Series, No: 1.
- EREN, M. V. (2019). MENA Ülkelerinde Sektörel Kadın İstihdamı ve Kalkınma Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 106–127.
- GÜNŞOY, G. ve ÖZSOY, C. (2012). Türkiye’de Kadın İşgücü, Eğitim ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 21–40.
- KARCIOĞLU, F. ve LEBLEBİCİ, Y. (2014). Kadın Yöneticilerde Kariyer Engelleri: ‘Cam Tavan Sendromu’ Üzerine Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(4), 1-20.
- KLASEN, S. (2000). Does Gender Inequality Reduce Growth And Development? Evidence From Cross-Country Regressions. *Sonderforschungsbereich 386: Analyse Diskreter Strukturen Discussion*.
- KLASEN, S. ve LAMANNA, F. (2003). The Impact of Gender Inequality in Education and Employment on Economic Growth in The Middle East and North Africa. Background Paper for Gender and Development in The Middle East And North Africa, World Bank, Washington, DC, USA.
- KLASEN, S. ve LAMANNA, F. (2009). The Impact Of Gender Inequality In Education And Employment On Economic Growth: New Evidence For A Panel Of Countries. *Feminist Economics*, 91–132.
- KOÇ, P. ve İZGİ ŞAHPAZ, K. (2020). Kadınların İşgücüne Katılım Oranlarını Belirleyen Faktörlerin Tespitine Yönelik Bölgesel Bir Araştırma. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15(2), 503-524.
- KORKMAZ, M. ve DİLBAZ ALACAHAN, N. (2013). Türkiye’de Formel Piyasaya Yönelmede Kadın İşgücü Arzı ve GSYH Etkileri: Ampirik Bir Çalışma. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 887-900.
- KUTLUAY ŞAHİN, D. (2022). Kadın İstihdamının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Ampirik Bir Analiz. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(2), 277-288.
- KORKMAZ, Ö. (2016). Kadınların İşgücüne Katılma Eğilimleri: Türkiye Örneği. *TİSK Akademi*, 11(22), 300-329.
- KOŞAR TAŞ, Ç. (2021). Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi Temelinde İncelenmesi: Türkiye’nin AB Üyesi Ülkeler ile Bazı Orta Doğu Ülkelerine Göre Durumu. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60, 167-187.
- LECHMAN, E. ve KAUR, H. (2015). Economic Growth And Female Labor Force Participation–Verifying The U-Feminization Hypothesis. *New Evidence For*

- 162 Countries Over The Period 1990-2012. *Economics and Sociology*, 8(1), 246-257.
- LUCAS, R. E. (1988), “On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22, North-Holland; 3-42.
- LUCI, A. (2009). Female Labour Market Participation And Economic Growth. *International Journal Of Innovation And Sustainable Development*, 97–108.
- MAKOWSKI, D., BEN SHACHAR, M.S. ve LUDECKE, D. (2019). BayestetR: Describing Effects and Their Uncertainty. Existence and Significance Within The Bayesian Framework. *Journal of Open Source Software*, 4(40), 1541.
- NCUBE, M., ANYANWU, J. C., ve HAUSKEN, K. (2014). Inequality, Economic Growth and Poverty in the Middle East and North Africa (MENA). *African Development Review*, 26(3), 435–453.
- OĞUZ, S. ve YAŞAR DİNÇER, F. C. (2021). Oecd ülkelerinde eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, 17(1), 47-62. <https://doi.org/10.17130/ijmeh.776845>
- OPEC (2023). https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm
- ÖZEY, R. (2019). *Orta Doğu'nun Jeopolitiği*. Pegem Akademi.
- PAYNE, M. (1997). *Modern Socialy Work Theory*, Second Edition. Chicago: Lyceum Books.
- RIVERA-BATIZ, L. A. ve ROMER, P. M. (1991a), “International Trade with Endogenous Technological Change”, *European Economic Review*, North Holland, 35 (1991); 971-1004.
- RIVERA-BATIZ, L. A. ve ROMER, P. M. (1991b), “Economic Integration and Endogenous Growth”, *The Quarterly Journal of Economics*, May 1991; 531-55.
- ROBINSON, J. (2005). Female Labor Force Participation in the Middle East and North Africa. *Wharton Research Scholars*. No:28.
- ROMER, D. (1996), *Advanced Macroeconomics*, The McGraw-Hill Companies, Inc.
- ROMER, P. M. (1986), “Increasing Returns and Long-Run Growth”, *Journal of Political Economy*, 94(5); 1002-37.
- ROMER, P. M. (1990), “Endogenous Technological Change”, *Journal of Political Economy*, 98-5, Sp. Issue; S71-S102.
- SAJID, S., ABDULLAH, N. ve CHİK, A. R. (2020). Infrastructure Index and Female Labor Force Participation in Developing-8 Countries: A Demand Side Approach. *Hamdard Islamicus*, 43(2), 1055-1081.
- SEGUINO, S. (2000). Gender Inequality and Economic Growth: A Cross-Country Analysis. *World Development*, 28(7), 1211-1230.
- SIAH, A. ve LEE, G. H. Y. (2015). Female Labour Force Participation, Infant Mortality and Fertility in Malaysia. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 20(4), 613–629.
- SOLOW, R. M. (1956), “A Contribution to the Theory of Economic Growth”, *Quarterly Journal of Economics*, 70; 65-94.

- TANSEL, A. (2002). Economic Development and Female Labour Force Participation in Turkey: Time–Series Evidence and Cross–Province Estimates. *Papers in Economics, 01/05T, Economic Research Center*, 1–31. Middle East Technical University.
- TAŞ, N. (2012). *Ekonomik Değişkenlerin Panel Veri Analizi İle Çözümlemesi*, [Doktora Tezi], İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TOPALOĞLU, E. E. (2018). Bankalarda finansal kırılmanlığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1), 15-38.
- TÜTÜNCÜ, A. ve ZENGİN, H. (2020). E7 Ülkelerinde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(1), 1-16.
- ULUSOY, R., YAZICI, E. & ALTUN, İ. (2017). Petrol Fiyatlarında Yaşanan Belirsizlik ve Orta Doğu’da Sürdürülebilir Büyüme: Orta Doğu Ekonomilerinin Çeşitlendirilmesi. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(15), 31-45.
- WORLD BANK (2023a).
<https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.MA.ZS?end=2020&locations=XM-XP-XD-IL-BH-OM-AE-QA-LB-KW-JO-IQ-SA-EG-IR-TR&start=2000>
- WORLD BANK (2023b).
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=OE-XD-XP-XM>